

המציאות על ידי צירופים – כלומר, הן כפופות בעצמן לחוקים חדשים שיציריהן יכולים לברוא" (עמ' 490).

קיומיות התודעה הקיומית

אכן, קשה להתווכח עם הקביעה שאכן מופיעות סתירות פנימיות בין תיאורי האל והעבודה בגשמיות בתוך תורתם של ההוגים החסידיים, אך ייתכן שדווקא עיגון הסתירות בתוך רעיון פרשני כולל המאפשר אותן ומכיל אותן (וקרוב ברוחו לתפיסות פוסטמודרניות) חוטא לסתירות עצמן, המבקשות להישאר בסתירתן. במילים אחרות – הרעיון בדבר ה"אקסיסטנציאליזם הלשוני" הוא ללא ספק מלהיב, מקורי, ולדעתי הוא אף בעל פוטנציאל קיומי לקורא בן זמננו. שאלה נפרדת היא האם הוא התקיים בצורתו זו בתודעתם של ההוגים החסידיים.

דברים אלו מצטרפים לביקורת שמעלה קויפמן עצמה כנגד הניסיון 'ללכוד' את תורתו של הוגה חסידי מסוים (וקל וחומר את תורותיהם של כמה מהם או את כולם) תחת סד של הגדרות פילוסופיות ומושגים מחקרניים קבועים. אכן, הספר נזהר מלעשות כך ומנתח את הטקסטים בצורה זהירה ושקולה, בהתייחס לכל תורה ותורה בנפרד, תוך ניסיון להבין מתוך עצמה את התפיסה הספציפית הטמונה בה. נדמה שעולם המחקר הבין אט אט כי ניסיון להגדרה כוללת של תורתה של החסידות (כשם שעשו, למשל, בובר ושלום) אינה אפשרית; ההגות החסידית מסרבת להיכנס לכלים המחקריים הקשיחים בהיותה מורכבת ורבת פנים וסתירות. לפיכך דרושה קריאה עמוקה ואיטית, המשלבת קשב רב למקורות המגוונים, כפי שעושה קויפמן בספרה.

חוסר ההלימה בין מבנים פילוסופיים מופשטים לתורות החסידיות מעלה מחשבה נוספת, שאינה עולה בספר, והיא ההתרחשות המתהווה במסירת התורה מהמורה לתלמידיו (ובהמשך – מה'צדיק' ל'חסידיו'), במקור בדרשה חיה, וכעבור שנים בתיווך האות הכתובה. שכן תודעת האדם, שגורמת לשינוי המציאות, נתונה גם להשפעה של גורם נוסף במשוואה – תודעתו של אדם אחר. ייתכן שבכך טמון הסבר מעט אחר לסתירות הפנימיות בתוך תורתו של הוגה חסידי: תורות אלו לא נאמרו מתוך תחושה של שיטה סדורה וקוהרנטית, אלא בניסיון לעורר את האדם או את תלמידו לעבודת ה'; אלו הן עצות, שביבי רעיונות, המבקשים לגעת באדם ולפתוח לו פתח רוחני. מטיבן של כאלה אין הן מחויבות לרציפות רעיונית, ויתרה מזאת – יתרון המובנה הוא בחוסר הרציפות, שמאפשר מגוון רחב של רעיונות שאליהם יוכלו אנשים שונים להתחבר (או האדם עצמו, על פי נטיית לבו בזמן מסוים). אם מטרתו של התלמיד אינה עיונית אלא ממוקדת בהתחוללות המתרחשת בו למקרא התורה או למשמעה, הוא אינו מתרעם על כך ששמע מרבו היום משהו שסותר את דבריו משבוע שעבר, או על כך שתורה שהוא קורא עתה סותרת את זו שקרא לפני כמה דפים. אם הרעיון החדש שובה את לבו ומעורר בו פעימה פנימית הוא יכניס אותו לתוך עולמו הרוחני למשך זמן (מוגבל בלבד, כטבעה של כל התעוררות רוחנית), ויחזור לאחר מכן לשמוע או לקרוא תורה אחרת שתיגע בו שוב, באופן אחר.

כך או כך, צליחת הספר הארוך הזה (על חלקיו המרתקים לצד אלו הנושאים אופי חקירתי ו'ביש' יותר) מעמידה את הקורא מול מגוון תפיסות בדבר הנוכחות האלוהית בעולם החומר ובדבר עבודת ה' בגשמיות. ההיכרות המעמיקה עם עולמם הפנימי העשיר של הבעש"ט ותלמידיו מאפשרת 'לטייל' בין רעיונות שונים ולבחור את אלו המושכים את הלב, וההתוודעות לתורתם מרובת-הסתירות של ההוגים החסידיים מאפשרת נינוחות נפשית מול בחירות סותרות ומרובות שהקורא בן זמננו נקרא אליהן. ■

צילום: אלי סגל

'בכל דרכיך דעהו'. האדמו"ר מבויאן בעת עריכת טיש, תש"ע

רבות של המגיד עולה כי הוא תופס את הקב"ה כבורא, כבעל רצון, וכמשגיח על עולמו, ובלשון המחקר – כאלהים פרסונלי; כך גם מופיעה התפילה פעמים רבות בכתביו, כפנייה של האדם, הסובייקט, אל א-להיו. מנגד, בדרשות אחרות רואה המגיד את האלוהות כחיות או אור המצויים בכל דבר במציאות, וכמו כן באדם עצמו, כאשר הם אלו שמפעילים אותו בכל תנועה ודיבור. לפיכך, כאשר האדם מתפלל עליו לדמיין את עצמו כטיפה המהווה חלק מים האלוהות, כאשר כוונתו היא להגדיל את השפע על השכינה וממילא גם על עצמו, בהיותו כלול בה.

במישור הפילוסופי הרי שיש כאן סתירה גלויה: בעוד שמתפיסת אלוהות פרסונאלית נובעים יחסים שבין סובייקט לסובייקט, בתפיסת אלוהות אימננטית אין מקום לתפילה במובנה הרגיל, שכן האלוהות נתפסת כמעין 'אנרגיה' המפעעת ככול, וכיצד ניתן לפנות אליה במילים ובבקשות (וקל וחומר כאשר האדם עצמו נתפס כחלק מן האלוהות שאליה הוא מתפלל)? לדעת קויפמן יכול המגיד ממזריץ' לאחוז בשני הקצוות יחד שכן הוא נטוע בתוך תפיסה

כמובן, שני המצבים מחייבים מודלים שונים של עבודה בגשמיות.

האם ניחוח פוסטמודרני עולה מדברים אלו? בהחלט ייתכן שכן. אך קויפמן מעגנת את צורת המחשבה הזאת באופן עמוק בעולם החסידי עצמו, בעיקר באמצעות תפיסת הלשון של הבעש"ט שהיא מכנה "אקסיסטנציאליזם לשוני". תפיסה זו מבוססת על תורות מפי הבעש"ט לפיהן המציאות, התפילה וההיבור עשויים כולם מאותיות; הן המחשבה הדתית, הן המעשה הדתי והן החוויה הדתית ארוגים כולם מאותו 'חומר' – האותיות שמשוקעות בהם ומחיות אותם. מכיוון שכך, קשה להפריד באופן חד בין מציאות לבין תודעה, בין פנים לחוץ, ומתקיים ביניהם קשר אינסופי של השפעות הדדיות. המשמעות היא שעמדה תיאולוגית אינה רק מצב הכרתי כי אם קיומי, ולפיכך אדם החושב כי האלוהות נוכחת בכל דבר במציאות וכי ניתן למצוא בדברים גשמיים את החיות האלוהית שבהם – הרי שתודעתו מכוננת מציאות כזו, וממילא אכן הוא יכול לעבוד את האל באמצעות הפעולות הגשמיות, וכן להיפך. יתרה מכך,

"לו ישב הרמב"ם בסוף שבע שורות בבית מדרשם של המגיד ממזריץ' או ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מן הסתם היה תש כוחו באשר לא היה מזהה את דבריו המשוקעים בתורתם", כותבת קויפמן. גלגוליו של הרעיון במחשבה ובאורח החיים החסידי משנים אותו

שלפיה הבנת האדם את הקב"ה בתודעתו משפיעה על המציאות ועל מצבו הקיומי, ולפיכך הוא עשוי להתפלל לעתים כך ולעתים כך – בהתאם לתודעתו המשתנה.

אכן, נדמה שלא לחינם נשמע צליל פוסטמודרני ברעיון ה"אקסיסטנציאליזם הלשוני", על אף עיגונו בתורתו של הבעש"ט. צליל זה נשמע בחדות יתר מתוך הדברים הבאים: "האחדות האלוהית שר' מנחם נחום [מצ'רנוביל] מתמקד בה היא כל כולה מעין משחק לשוני, שבו האותיות הן גם אבני בניין, גם חוקי הפעולה וההנהגה הפנימיים, גם חוקי ההתנהגות החיצוניים הנורמטיביים, וגם כלי ביד האדם לשינוי

לאור העובדה כי תפיסות שונות מתקיימות בו זמנית בתורתו של אותו הוגה, טוענת קויפמן כי לא מדובר במצב סטטי כי אם ברשת של מצבי תודעה, תפיסות תיאולוגיות וחוויות דתיות שונות שהאדם יכול לנוע ביניהן: "מחשבתו של האדם בוראת את העולם סביבו במובן זה שהעולם אכן יכול להיברא במגוון אופנים בכל עת ממש, בהיותו פתוח לאין סוף אפשרויות" (עמ' 157).

דוגמא ספציפית לביטוי של מצבי תודעה שונים הנובעים מה"אקסיסטנציאליזם הלשוני" מוצאת קויפמן במובאות משם המגיד ממזריץ' הנוגעות לדמותו של הקב"ה ולצורת התפילה. מחד, מדרשות

מה הא-להית... פחות מההשקפה הזאת מייגעת את האדם הה"שקפה המונוטאיסטית הנוטה להסברה הפנט"איסטית... שאין שם דבר מבלעדי הא-להות" (הרב קוק, אורות הקודש ב, עמ' שצט).

בפסקה מפורסמת זו מציג הרב קוק שתי תפיסות שונות בדבר נוכחותו של א-להים בעולם – הגישה התיאסטית הרגילה (בלשונו – "מונותאיסטית"), לפיה האל שברא את העולם הוא חיצוני לו (גם אם הוא מתערב בהנהגתו), לעומת הגישה הפנתאיסטית או גרסאות מעודנות יותר שלה, לפיה האל נוכח בתוך העולם ממש, ואולי אף זהה לו במובנים מסוימים. הדבר המעניין בפסקה זו, שעליו כבר הצביעו רבים בעבר, הוא נוכחותן של שתי התפיסות יחד בתודעתו של הרב קוק; הוא אינו מוטרד כלל מהשאלה איזו גישה מתארת נכונה יותר את המציאות, אלא מה תרומתה של כל גישה לתודעת האדם ולאורח חייו.

אכן, בפסקאות אחרות מתאר הרב קוק את היתרונות והחסרונות של כל אחת מהגישות, ומפרט מתי כדאי "להאמין" באחת ומתי בשנייה – הכול לפי הנסיבות. יותר ממה שחשובה עבורו האמת עצמה על הא-להים, חשובה תודעתו של האדם והשפעתה על אורח חייו היומיומי. גישתו זו של הרב קוק, שבאה לידי ביטוי גם בסוגיות אחרות, מקרבת אותו מאוד לעולמו של הקורא הפוסטמודרני, שכבר אינו מתעניין באמת האובייקטיבית ובחתיירה אליה, ובוחן רעיונות שונים במודד תרומתם לעולמו. דברים אלו עשויים להיות פתח להבנת עולמה של החסידות ויחסה לעבודה בגשמיות כפי שהם עולים מספרה של קויפמן.

אותה מהנחות היסוד בספר, המוכחת שוב ושוב, היא הקשר ההדוק שאינו ניתן להפרדה בין התודעה האנושית והתפיסה הדתית לבין עולם המעשה ועבודת ה' היומיומית. מעיון בדרשות החסידיות של הבעש"ט ותלמידיו ניכר כי הן אינן מכילות בתוכן תיאור 'פילוסופי' בדבר מהות האל-נוכחותו בעולם וקשריו לעולם החומר; הדרשות תמיד מקשרות רעיונות מופשטים אלו לדרשה בפועל הבאה לידי ביטוי בעולם המעשה.

אך יתרה מזאת, מתוך עיון בדרשות שונות (וכן לאור הסתירות הפנימיות בתורתם של ההוגים החסידיים) עולה כי מדובר במערכת יחסים מורכבת ודינמית, לפיה תודעתו של האדם לגבי האל משנה בפועל את המציאות הממשית שלו, וממילא מתוך כך הוא נדרש לעבודה דתית מסוג מסוים, בהתאם למצב תודעתו. המגיד ממזריץ', למשל, מבחין בין מצב שווה – חיים ומוות וים ויבשה, מה שאין כן כשהוא דבוק בגשמיות עולם הזה, הוא דבוק בהתחלקות טוב ורע... "כלומר, כאשר האדם נמצא במצב תודעה גבוה ו'אחדותי', הרי שהמציאות עצמה משתנה בפועל, וההבדלים בה נמחקים. זאת לעומת מצב תודעה נמוך יותר, המפריד בין האחדות שבמציאות וממילא מכונן ממשות המפוצלת בין טוב לרע. כך אומרת קויפמן לגבי ר' אפרים מסדליקוב, וניתן להחיל זאת על כל חמשת ההוגים שבהם היא דנה: "התיאולוגיה אינה קיימת עבורו כמושג נבדל וכדיעשה פילוסופית נתונה. במקום זאת יש מצב דינמי שהדיעה על האלוהות יוצרת את האלוהות... ההכרה והתודעה האנושית יוצרות עבור האדם קשר חויתי, מחשבתית והתנהגותי, ובכך יש השפעה, מעבר למציאותו של האדם עצמו, על המציאות כולה". למצבים תודעתיים אלו, אשר מכוננים מציאויות שונות, ישנן השלכות לגבי העבודה המעשית, ובמקרה שלנו – העבודה בגשמיות. מצבי תודעה מסוימים מכוננים מציאות שבה האלוהות נמצאת בתוך עולם החומר, מפעמת בו ומחיה אותו, לעומת מצבי תודעה שבהם החומר נתפס כ'כולא' את ניצוצות החיות האלוהית הממתינים לגאולתם.